

Fiillerde İkinci Repräsentasyon Kategorisi

Pervane Hüseynova*

ORCID ID: 0000-0003-4435-9560

Öz

Türk lehçelerinde ve aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde, fiil çatılarının mevcut durumu, eşzamanlı olarak karşılaştırmalı-tarihsel açıdan defalarca araştırmaya tabi tutulmuştur. Ama buna rağmen bu kavramda birçok tartışmalı konular hala net bir çözüm bulamamıştır. Başka bir deyişle fiil çatılarının gramer yapısı ve çekim biçimleri açık ve net şekilde incelenmesine hala ihtiyaç vardır. Şunu da belirtelim ki, her bir dil hep gelişme sürecindedir. Bu gelişme sürecinde, bazen yapım ekleri çekim eklerine, çekim ekleri ise yapım eklerine dönüşebilir. Bazıları ise ikisi arasında ayrışma sürecinde olmaktadır. Yani tam olarak ne yapım, ne de çekim eki değildir. İkisinin arasında bazen yapım, bazen de çekim eki konumundadır. Günümüze kadar, tüm dilbilgisi kitaplarında ve dil ile ilgili çalışmalarda, fiil çatı ekleri yanı sıra mastar, sıfat fiil, zarf fiil eklerine bazen yapım, bazen de çekim ekleri dendi. Bazı araştırmacılar bu ekleri çekim ekleri adlandırmakta ısrar ettikleri halde, başkaları bunu yapım ekleri adlandırmaktadırlar. Aslında, bunlar çekim ve yapım ekleri arasında geçiş durumunda (arafta) bulunan özel biçimlerdir. Bunlara fiillerde repräsentasyon kategorisi demek daha makuldür.

Anahtar Kelimeler: fiil çatıları, yapım eki, çekim eki, geçiş durumu, ikinci repräsentasyon kategorisi

Gönderme Tarihi:29/05/2020

Kabul Tarihi:20/06/2020

* Doktora öğrencisi, Bakü Avrasya Üniversitesi, E-Mail: partur_83@mail.ru

The Second Representation Category In Verbs

Pervane Hüseynova

ORCID ID: 0000-0003-4435-9560

Abstract

In the Turkic languages, as well as in the Azerbaijani-turkic language, the category of the types of the verb has repeatedly been the subject of special researches in terms of its current state and historical development. However, many controversial issues have not yet been resolved. There is still a need for accurate and clear investigation of the grammatical cases and a number of adhesions of the category of the types the verb. Note that any language has been constantly evolving. And in the process of evolution sometimes lexical suffixes can be grammatically changed, and sometimes grammatical suffixes can be lexicalized. Some are in transition. That is, they are neither fully lexical nor fully grammatical ones, but a combination of the two and lexico-grammatical suffixes. Up to now, in all grammar books, as well as researches related to language, the suffixes of the types of the verb, as well as the suffixes of the infinitive, the participle I, the participle II are called either lexical or grammatical suffixes. While some thinkers insist on calling these suffixes grammatical ones, the others name them lexical suffixes. Actually, they are neither exactly grammatical nor exactly lexical suffixes. They are special forms in transition as lexico-grammatical suffixes, which are generally called the second category of representation in verbs.

Keywords: the category of types of the verb, lexical suffix, grammatical suffix, transition conditions, second presentation category

Received Date: 29/05/2020

Accepted Date: 20/06/2020

Вторая Категория Репрезентации в Глаголах

Резюме

В тюркских языках, в том числе в азербайджанском, категория глагола неоднократно являлась предметом специальных исследований с точки зрения ее современного состояния и исторического развития. Тем не менее, многие спорные вопросы еще не решены. По-прежнему существует необходимость точного и четкого изучения грамматики видовой категории глагола и ряда случаев соединения. Отметим, что любой язык находится в постоянном развитии. В этом процессе развития иногда лексические суффиксы могут становиться грамматическими, а грамматические лексическими. А некоторые находятся в переходном состоянии. То есть это и не абсолютно лексический и не грамматический, а комбинация двух лексико-грамматических суффиксов. До сих пор во всех грамматических книгах, а также в работах по языку, видовые суффиксы глагола, а также суффиксы инфинитива, причастия, деепричастия называются то лексическими, то грамматическими. В то время как некоторые лингвисты упорно называют эти суффиксы грамматическими, другие называют их лексическими суффиксами. Фактически это не совсем грамматические и не совсем лексические суффиксы. Это особые, являющиеся лексико-грамматическими суффиксами в переходном положении, которые обычно называют второй категорией презентации в глаголах.

Ключевые слова: категория вида глагола, лексический суффикс, грамматический суффикс, переходное состояние, вторая категория презентации

Получено: 29/05/2020

Принято: 20/06/2020

Giriş

Türk dillerinde ve o sıradan da Azerbaycan Türkçesinde, fiilin çatı kategorisi veya ulamı, bugünkü durumu ve tarihi gelişimi açısından defalarca özel araştırma konusu olarak ele alınmıştır. Buna rağmen birçok tartışmalı konular hala netliğe kavuşmamış ve tam çözümünü bulamamıştır. Başka bir deyişle, fiilin çatı ulamının gramer yapısı veya çekimlenme şekli hala kendi çözümünü bekleyen problemlerden biri niteliğini taşımaktadır.

1. Geçişli ve geçişsiz fiiller

Bilindiği gibi, birçok uzmanlar tarafından geçişli ve geçişsiz fiillerin çatı ulamı ile belli bağlantılara sahip olduğu belirtilmektedir. Bu bakış açısından, fiillerin çatı ulamının incelenmesi sırasında geçişli ve geçişsiz fiillerin de göz önünde bulundurulmasının gerektiği vurgulanmaktadır. Bazı dilbilimciler geçişli ve geçişsiz fiilleri tamamen çatı ulamı bazında ele almakta ve şöyle desek, bir kategoriyi veya ulamı diğer bir kategori veya ulam içinde çözümlenmektedirler. Bu da, şöyle bir sonuca varılmaya neden oluyor: geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi veya ulamı fiilin çatı ulamı ile sıkı şekilde ilişkilidir. Bu yoldan devam edilirse, hatta “geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi fiilin çatı ulamının türlerinden olduğu” sonucuna da varılabılır. Şunun da altını çizelim ki, bu fikri kabul etmemiz bir az zor, çünkü bu yaklaşım tarzı hala bilimsel olarak doğrulanmamıştır.

Bilindiği gibi, dilin belirli bir gelişme aşamasında aynı bir fiil hem geçişli, hem de geçişsiz fiil olarak kullanılabilmiştir. Daha sonra bu fiillerin bazıları giderek -yı⁴ eki almış adlarla kullanılmaya, onları yönetme kabiliyetini veya yeteneğini kaybederek geçişsiz fiillere dönüşmüşler. Yukarıda vurgulanan bakış açısı “geçişli ve geçişsiz fiil kategorisi veya ulamı bu yolla oluşmuştur” sonucunu doğurmuştur. Geçişli ve geçişsiz fiil kategorisine veya ulamına değinerek, biz bu kategorinin kendine özgü biçimsel göstergelerinin olup olmadığını saptamaya çalıştık. Kanaatimizce, fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik kategorisinin veya ulamının tüm diğer kategori ve ulamlardan başlıca farkı ve ya ayrıntısı, onun hiçbir biçimsel göstergeye veya kendine özgü eklerle sahip olmamasındadır. Buna rağmen, bazı dilbilimciler fiilin çatı ulamının eklerinin, aynı zamanda geçişli ve geçişsiz fiil

kategorisinin de ekleri olduğunu kabul ve ilan etmekte. Bu konuda V.İ.Aslanov şöyle diyor: “birçok araştırmalarda fiilin ettirgen çatı eki, aynı zamanda geçişli fiil oluşturan ek olarak da kabul edilmektedir”.¹

2. Fiilin tür kategorisi

Kanaatimizce, fiilin tür kategorisi geçişli ve geçişsiz fiil kategorisinden daha önce var olmuş veya oluşmuştur. Bu düşünce tarzı, aynı fiil türünün eski yazıtlarda ve bunun yanı sıra, bir takım çağdaş Türk dillerinde ve lehçelerinde kullanılması ile kanıtlanmaktadır. Başka bir deyişle, aynı bir fiil sözcüksel-anlamsal ve sözdizimsel işlevine bağlı olarak bazı durumlarda geçişli, diğer durumlarda ise geçişsiz fiil olarak işlev görmektedir. Bilindiği gibi, dönüşlü çatı ulamına ait fiil eki almış sözcükler, yani -ıl⁴, -in⁴, (-n) ekleri ile oluşmuş fiil şekilleri, genellikle, geçişsiz fiil olarak tanımlanmaktadır. Buna rağmen Kaşgarlı Mahmut'un "Divan"ında, "Kitab-ı Dede Korkut" un dilinde ve ayrıca birçok Çağdaş Türk dillerinde ve lehçelerinde dönüşlü çatıda olan fiillerin geçişli fiil olarak kullanılmasına defalarca rastlanmaktadır. Günümüzde, eski Özbek yazıtlarının dilini inceleyen E. Fazilov'un görüşleri ilginçtir. O şöyle yazıyor: "Eski Özbek yazıtlarının dilinde dönüşlü çatı anlamına sahip fiiller ile belirtisiz nesnenin kullanımına çok nadiren, Çağdaş Özbek yazı dilinde de az sayıda rastlanmaktadır".² Şunu da belirtelim ki, belirtisiz nesnenin dönüşlü fiillerle kullanılması eski Uygur, Türkiye, Azerbaycan ve Tuva Türkçelerine aittir.

Günümüzde bu gibi fiillere birçok Türk dillerinde, özellikle Türkmen dilinde rastlanılmaktadır. Fiillerin bu özelliği çağdaş Azerbaycan dilinde ise sadece birkaç fiilde muhafaza edilmiştir. Bu gibi fiillere *geyin+mek*, *soyun+mak*, *dilen+mek*, *kazan+mak* ve b. örnek gösterilebilir.

Geçişli ve geçişsiz fiil kategorisi veya ulamı ile birlikte çatı ulamı da defalarca özel araştırmaların konusu olmuştur. Buna rağmen geniş ve değişik yönden yapılan araştırmalar problemi çözmek yerine, yenilerinin yaşanmasına yol açmıştır. Sonuçta dilbilimde, özellikle de Türkoloji'de fiilin çatı ulamı ile ilgili problemlerin çözüm bulmak yerine, tam

¹ Vaqif Aslanov, *Nekotorye voprosi qlaqolnoqo upravleniya v pamyatnikax azerbaydjanskoqo yazıka v sravnitelnom osveşenii/perexodniye qlaqolı*, Baku: 1960, 8.

² Erqaş Fazilov, *İstoriya razvitiya kategoriya zaloqov uzbekskom yazıke*, Taşkent: V sb. "Voprosi tyurkolojii", 1965, 81.

tersi, bu konuda söylenen yeni fikirler daha fazla tartışma odağının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Türk dillerinde bilimsel edebiyatta çatı ulamına eleştirel bir bakış açısı sergiledikten sonra, ona vereceğimiz bu tanının, yeni tartışmalara neden olmayacağını umarız: Fiilin çatı ulamı – anlam olarak fiilin ifade ettiği eylemin gerçekleşmesi sırasında öznenin (iş yapan kişinin) rolü ile ve yapı olarak kendine özgü eklerle oluşan gramer bir biçimdir. Fiilin çatı ulamının gramer bir kategori olduğunu kabul eden dilbilimciler onun beş türünün olduğunu bildirmekteler: Etken çatı, Edilgen çatı, Dönüslü çatı, İşteş çatı ve Ettirgen çatı. Bunlar fiilin çekimli biçimleri olarak zikredilmektedir.

Fiillerin çekimli biçimleri olduğu gibi çekimsiz biçimleri de vardır. Çekimli fiil, bir fiil köküne kip eki ve kişi eki getirilmesi ile oluşur. Çekimsiz fiil ise fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle üreyen, ancak, şahıs ekleri olarak çekime girmediği için bu fiillere fiilimsi veya eylemsi denir. Fiilimsiler, eylemden türeyen, ancak eylemin bütün özelliklerini göstermeyen sözcüklerdir. Bunlar bir fiil gibi olumlu ve olumsuz şekillerde olabilir, ancak bir fiil gibi çekimlenemez. Örneğin, “silmek” fiilini “siliyor” biçiminde çekimleyebiliriz, ama “silen” veya “silmeyen” sıfat-fiiline zaman ve onun yanı sıra diğer benzeri çekim eklerini eklemek mümkün değil, yani bahse konu çekimsiz fiiller “sileniyor”, “silmeyeniyor” biçiminde çekimlenemez. Fiilimsiler, fiillere getirilen “fiilimsi ekleri” ile ortaya çıkarlar. Yani fiiller bazı ekler sayesinde fiilimsiye dönüşürler. Bu ekler fiilden isim yapma ekleri olarak da bilinir ki, bunlar eklendiği fiili isim soyundan olan sözcüklere dönüştürür ve o sözcüğün cümlede “isim, sıfat ve zarf” görevinde kullanılmasını sağlar. Fiilimsiler isim fiil (mastar), sıfat fiil (ortaç), zarf fiil (ulaç) olarak üçe ayrılırlar.

Fakat onu da belirtelim ki, diller sürekli olarak geliştiği veya değiştiği için, bu süreçte yapım ekleri çekim eklerine, çekim ekleri ise yapım eklerine dönüşebilmekteler. Bazen de bu eklerin bir kısmı bu veya şu şekle tam dönüşmeden, hala geçiş aşamasında olabiliyor. Fiillerin yukarıda bahsedilen çatı ulamını oluşturan -(y)in⁴, -(y)il⁴, -n, -l, -dır⁴, -tır⁴, -(y)ış⁴ ve b. ekler, aynen de fiilimsileri (mastar, ortaç ve ulaç) oluşturan -mak², -ma²; -(y)an, -mış⁴, -(y)acak⁴, -(y)ası²; -(y)ıp⁴, -(y)arak², -(y)ınca⁴, -(y)ar -maz², -madan², -mamış² ve b. ekler böyle geçiş aşamasında bulunan eklerin en parlak ve açık örnekleridir.

Bu gruptan olan bahse konu ekler vurgulanan nedenlerden dolayı geleneksel gramer kitaplarında farklı şekillerde tanıtılmaktalar. Azərbaycan Türkçesine ait bir örneğe bakalım, *Amalım gözəl yaşamaqdır*. Nədir? – *yaşamaqdır*. Master burada normal bir isim veya admış gibi, yüklem görevi üstlenmiştir. *Yaşamaq gözəldir*. Ne güzeldir? – *yaşamaq*. *Yaşamaq* burda artık master da değil, tam olarak isimleşme süreci geçerek sıradan bir isime dönüşmüştür sanki. *Savadlı kadr olmaq istəyimdirdir*. Ne isteğimdirdir? – *Savadlı kadr olmaq*, burada da isimleşme sürecinin gerçekleştiğini görüyoruz. *Yaylıq bağlamış qızlar üzümləri səbətə yığmağa başladılar*. Hangi kızlar? – *Yaylıq bağlamış qızlar*. *Bağlamış* burada sıfat fiildir (ortaç). *Qırılmışlar yenə gəliblər?* Kim gəlib? – *qırılmışlar* sıfat fiilî (ortaç) değil, isimleşme gerçekleşmiştir. *Yaradan daim bizi izləyir*. Kim izləyir? - *Yaradan*. *Yaradan* isimdir. *Kitabımı gedən apardı*. Kim? – *gedən*. Bu örneklerde de isimleşmenin gerçekleştiği görülmektedir.

Örneklerden de görüldüğü gibi aynı bir ek bazen fiil köklerine eklenerek, eylem içeriğine sahip olan bu sözleri ikinci kez soyut nesne, bazen nesnenin, bazen de eylemin belirtisi olarak sunabilmektedir.

Master, ortaç, ulaç ekleri aracılığıyla oluşan kelimelerin soyut nesne, ismin veya fiilin belirtisi anlamına sahip kelimeler oluşturması ve bu ekler sayesinde fiilimsilerin “isim, sıfat ve zarf” görevini üstlenmesi bir sıra araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Ancak bu araştırmacılar master, ortaç, ulaç eklerini sadece ve sadece çekimsiz fiil biçimlerinin, yani fiilimsilerin eki olarak kabul ediyorlar. Bu eklerle oluşmuş yapıların soyut nesne ve ismi belirti fonksiyonu dışında fiilî belirti anlam ve işleve de sahip olması, uzun süre dilbilimci ve araştırmacılar tarafından fark edilmemiştir. Ünlü Rus dilbilimcisi S.N.İvanov *-gan* biçimi ve ondan oluşan türevler hakkında konuşarak, böyle yapı birimlerinin ikili muhteviyata sahip olduğunu vurgulamıştır.³

3. Fiillerde reprezentasyon kategorisi

İkinci reprezentasyon kategorisinin belirli eklerle oluştuğunu ve onların ikili özelliğinden bahseden V.G.Guzev de onları substantiv (isimleşmiş), adyektiv (sıfatlaşmış),

³ Serqey İvanov, *Oçerki po sintaksisu uzbekskoqo yazıka (forma na -qan i yeqo proizvodniye)*, Leninqrad: 1959, 136.

adverbial (zarflaşmış) kelime biçimleri olarak nitelendirmektedir. Ünlü bilim adamı söz konusu fiil biçimlerinin soyut anlam ve fonksiyonlara sahip olduğunun altını çizmektedir.⁴

M.Ş.Mamatovun Özbek⁵, N.N.Tıdıkovanın Altay⁶, M.B.Askerovun Azerbaycan ve Türk⁷ dilleri ile ilgili bilimsel araştırmalarında da aynı görüşlere ve bakış açısına rastlanmaktadır.

Konuşma sırasında karşıya çıkan okkazonel (geçici, bir defalık) ihtiyaçları gidermek amacıyla, değişik adlara eklenerek onları ikinci kez soyut nesne ve ismi belirti biçimine sokan eklerle oluşan kategoriyi isimlerde, farklı fiillere eklenerek hareket anlamına sahip sözleri ikinci kez soyut nesne, ismi veya fiili belirti biçimine sokan eklerle oluşan kategoriyi ise fiillerde representasyon, yani ikinci sunum ve ya şekillendirme kategorisi adlandırabiliriz.

Buraya kadar verilen açıklamalara dayanarak şöyle diyebiliriz: dilbilim edebiyatında fiilin çatıları, mastar, sıfat fiil ve zarf fiil ekleri farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Eskilerden beri ekleri, onların işlevine dayanarak geleneksel olarak iki sınıfa: yapım ve çekim eklerine ayırmaktalar. Bu sınıflandırmaya dayanarak fiilin çatı ulamını oluşturan tüm ekleri kelime üretim veya yapım ekleri olarak kabul görmekteler. Kimi araştırmacılar ekleri üç gruba ayırmaktalar: söz türetici, söz değiştirici ve biçim üretici. Sonuncuya fiilin çatı ulamı ve fiilimsi eklerini ait etmekteler.

Birinci sınıflandırma eklerin sahip olduğu tüm özellikleri tam olarak yansıtmadığı gibi, ikinci sınıflandırma biçim üreten eklerin özellik ve işlevlerini tam olarak ortaya koyamamaktadır. Sıfat fiil ve çatı ulamı eklerinin hangi nedenle biçim üreten ek sayıldığı veya ilan edildiği ile ilgili hiçbir açıklama bulunmamakta veya verilmemektedir.

Mevcut sınıflandırmaların yetersizliğine vurgu yaparak “dilnin gramer sisteminde söz varlığının sahip olduğu konumu ve dilimizin zenginleşmesinde söz varlığının ve dil

⁴ Viktor Quzev, *Oçerki po teorii tyurskoqo slovoizmeneniya: qlaqol: na materiale staroanatoliysko-tyurskoqo yazıka*, Leningrad:İzdatelstvo Leningradskoqo universiteta, 1990, 122.

⁵ M., Mamatov *K voprosu o kategorii nominalizatsii: (na materiale uzbekskoqo yazıka)*, Sovetskaya Tyurkoloqiya, №5, 1988, 51.

⁶ Nadejda Tıdıkova, *Ob osobennostyx imeni deystviya v altayskom yazıke*. Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2, Spring 2007, 676.

⁷ Mayıl Əsgərov, *Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr*, İkinci nəşr, (AMEA Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqlər”inə əlavə), Bakı: Elm nəşriyyatı, 2003, 77

bilgisinin rolünü göz önünde bulundurarak”⁸, S.Ceferov ekleri dört gruba ayırmaktadır: yapım ekleri (leksik), yapım-çekim ekleri (leksik-gramer), çekim-yapım ekleri (gramer-leksik) ve çekim (gramer) ekleri.

S.Ceferov`a büyük saygımıza rağmen, bu sınıflandırmanın yetersiz olduğunu belirtmek durumundayız. Bizce, fiilin çatı kategorisinin eklerini fiilimsi ve fiil kiplerinin ekleri ile aynı türden olan ekler gibi sınıflandırmak, onların aynı türden olduğunu kabul etmek çok zor. Kanaatimizce, fiilin çatı ulamını veya kategorisini oluşturan eklerin dördüncü bir gruba ait edilmesi daha doğru olurdu. Şöyle ki, bu konuda S.Ceferovun kendilerinin de yazdığı gibi: “bu ekler sadece bu veya diğer dil bilgisel kategorinin fonksiyonlarını kontrol etmiyor, aynı zamanda, eklenen sözlerde sözcüksel anlamda yeni anlam tonları da oluşturmaktalar”.⁹ Sayın araştırmacı başka bir eserinde fiilin çatı kategorisini üreten bu ekler hakkında şöyle diyor: “Fiilin çatı ekleri çekim eki özelliklerine sahip olsa da kendi anlamı itibariyle kelime yapım eklerine daha yakındır”.¹⁰

V.G.Guzev ise fiilin çatı ulamını veya kategorisini, aynen de çekimsiz fiilleri, yani fiilimsileri üreten tüm ekler morfolojik açıdan incelemiş ve onların çekim eki olduğunu belirtmiştir.¹¹ M. Huseynzade¹² ve G. Kazımov¹³ da kendi çalışmalarında aynı görüşü desteklemektedir. G. Kazımov dilbilimimizdeki çatı kategorisi ile ilgili önemli bir sorunun hala çözülmediğine dikkat çekiyor. Geçişli fiil ve çatı ekleri dediğimiz ekler, bir yandan fiilden fiil yapan ekler gibi, diğer yandan, fiilin geçiş ve çatı kategorilerine ait morfolojik belirti olarak nitelendirilmektedir. Bir yandan *qaçmaq, qaçırmaq, qaçirtmaq, qoparmaq, qopartmaq* türünden kelimelerde *-ır, -ar, -dır, -t* ekleri fiilin geçişli ve çatı kategori ekleri olarak kabul edilmekte, bu kategori bu ekler bazında incelenmekte, diğer yandan ise, bu ekler fiilden fiil üreten yapım eki olarak verilmektedir.

Aynı eklerin hem yapım, hem de çekim eki olarak kullanılabilmesi hayli ilginçtir. Ayrıca, çatı ve geçişli fiil ekleri almış kelimelerin Azerbaycan Türkçesinin imla kılavuzu sözlüklerinde türemiş kelime - bağımsız sözcük birimi olarak verildiğini (*acmaq, acıxmaq,*

⁸ Səlim Cəfərov, *Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı*, Bakı: 1960, 29.

⁹ Cəfərov, *Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı*, 30.

¹⁰ Səlim Cəfərov, *Azərbaycan dilində sözdüzdəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər*, Bakı: Maarif, 1968, 65.

¹¹ Quzev, *Oçerki po teorii tyurskoqo slovoizmeneniya: qlaqol: na materiale staroanatoliysko-tyurskoqo yazıka*, 34.

¹² Muxtar Hüseynzadə, *Müasir Azərbaycan dili*, Morfologiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Maarif, 1973.

¹³ Qəzənfər Kazımov, *Müasir Azərbaycan dili*, Morfologiya, Bakı: Elm və təhsil, 2010.

acıtdırmaq, acışmaq, açdırılmaq, açdırdırmaq, açdırmaq, açdırtmaq ve b.) vurgulanmaktadır.¹⁴ Tabii ki, bu özellik, bahse konu eklerin kelime üretme özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Çatı eklerinin eski kelimelerin kök veya tabanına doğrudan veya değişik eklerden sonra eklenerek sözün bünyesinde taşlaşması ve böylece kelimenin kapsamını genişletmesi, bu eklerin kelime oluşturma kapasitesinin veya yeteneğinin göstergesidir. Örneklere bakalım: *yüksəlmək, öyrənmək, seyrəlmək, islanmaq ve b.* Belirtilen örneklerde dönüşlü fiil çatı anlamı olsa da, bu örneklerden *-l* (dönüşlü fiil eki) ekini ayırmak mümkün değildir. Başka bir örnek: *toqquşmaq, yarışmaq, güləşmək, barışmaq ve b.* kelimelerde işteş fiil çatı anlamı kendini gösterse de, ekler söz kökünde taşlaşmış biçimdedir.

Tüm bu söylenenlerden böyle bir izlenim oluşmaktadır: fiilin çatı ekleri kelime yapım ekleridir. Kanaatimizce, ek alan sözlerde anlam değişikliğinin sebebi sadece ekler değil, kelime tabanını oluşturan fiilin çok anlamlı olması da önemli rol oynamaktadır. Örneğin, **tut** kelimesinden ve **-ul** ekinden oluşan **tutulmak** fiilî birkaç anlamda kullanılmaktadır. Örneğin, *Tutulan xiyarınız varmı?* (yani, salatalık turşu); *Attestat oğurlayıb tutuldun, heç utanmadın?* (yani tutuklandınız); *Samir bu sözdən bərk tutuldu*¹⁵ (Yani, kötü oldu, utandı). Görüldüğü gibi *tutulmak* fiilî farklı anlamlarda kullanılmıştır. İlk iki cümlede fiil edilgen çatıda, son cümlede ise dönüşlü çatıda kullanılmıştır. Fiillerin bu tarz kullanımı eklerin işlevine göre değil, fiilin kendisinin polisemantikliği, yani çok anlamlı olması ile açıklanmıştır.

Dünya dilbiliminde ve Türkoloji’de çeşitli kategori ve biçimlerin hem leksik, hem de gramer özelliğe sahip olması uzun zamandır tartışma konusu olmuştur. Türk dillerinde fiillerin çatı kategorileri ve fiilimsiler bu tür tartışmaların konularından biridir. Ortaokul kitaplarına, çeşitli dilbilimci ve akademisyenlerin bir dizi araştırma eserlerine bakarsak, onlara bazen yapım eki, bazen çekim eki denmiştir. Şöyle ki, bugün bile çeşitli fiil köklerine eklenmesi ile yeni anlam çaları oluşturan *-in⁴, -n, -il⁴, -l, -ış⁴, -ş, -dır⁴* vb. eklerin çekim, yoksa yapım eki olması konusunda nihai karar verilememiştir. Örneğin, *yazmaq, yazmış, yazılmış, yazılmaq, yazdırılmaq, yazışmaq* – bunlar bağımsız fiiller mi, yoksa aynı

¹⁴ Kazımov, *Müasir Azərbaycan dili*, 184.

¹⁵ Mahabbat Mirzaliyeva, *Kategoriya zaloqa v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke i smejnıye yavleniya*, Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni kandidatata filoloqiçeskix nauk, Baku: 1976, 31.

fiilin çeşitli biçimleri mi? Onu sadece diğer dillere çevirdiğimizde anlıyoruz. Görüyoruz ki, bunlar çevride tamamen farklı fiillerdir. Örneklere bakalım: *yazmaq – писать – to write*, *yazmış - написано – wrote*, *yazılmış – написанное – written*, *yazılmaq – записываться – write down*, *yazdırılmaq – попросить кого-то написать – make somebody to write*, *yazışmaq – переписываться – correspond*.

Dolayısıyla, eğer biz bu kelimeleri başka dillere çevirdiğimizde onların önüne tamamen farklı fiil eşdeğerleri koyabiliyorsak, o halde bunlar bağımsız kelimeler, bağımsız sözcük birimleridir. Aynı kökten oluşmuş bağımsız fiiller. Örneğin, yabancıya, yabancı uyruklu kişilere biz bunların her birini mutlak şekilde tek tek öğretmeliyiz. Ancak öte yandan, bunlar fiilin gramer biçimleridir. Bu yüzden de bazen bu ekler grubunu (fiilin çatı ve fiilimsi eklerini) çekim eki, bazense, fiilden fiil yapan yapım eki olarak görürler. Yani *yazmaq*, *yazılmaq*, *yazışmaq*, *yazdırmaq*, *yazdırılmaq* sözleri bazen tamamen bağımsız sözcük, bazen ise aynı bir fiilin çeşitli gramer biçimleri olarak kabul görmekteler.¹⁶

Azerbaycan Türkçesinde de bazen leksik, bazense gramer kategori veya ek görevini üstlenen dil birimlerine rastlanmaktadır. Bu türden olan dil birimleri leksik-gramer kategori veya ek olarak tanımlanmaktadır.

Bunu da belirtelim: dile ilk defa isim veya fiil olarak giren bazı kelimelere belli ekler eklendiğinde, onlar ikinci bir anlam kazanarak, yani geçici olarak soyut eşya, nesne, ismi veya fiilî belirti, alamet anlamı kazanabiliyorlar. Bu durum Azerbaycan Türkçesinde ve diğer Türkçelerde hem adlarda, hem de fillerde representasyon (ikinci presentasyon veya tanım) kategorisinin varlığının göstergesidir.

Fiillerde representasyon, yani ikinci presentasyon, ya da tanım kategorisi, çeşitli fiillere eklenen çatı ulamı ve fiilimsi eklerinin yardımıyla oluşmaktadır. Çoğu kez, yeni oluşan bu anlam konuşma sürecinde büyük önem taşımamanın yanı sıra aktarılan enformasyonun bir parçası niteliği taşımaktadır. Bu nedenle de, genellikle dilin lakonikliğe eğilimi ve konuşma sürecinde oluşan “genel ortam” anlamıyla desteklenmektedir.¹⁷

Buraya kadar söylenenler ışığında aşağıdaki sonuçlara varabiliriz ki, istenilen dil devamlı olarak gelişmektedir. Bu gelişme sürecinde de bazen kelime türeten yapım ekler

¹⁶ Mayıl Əsgərov, *Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi*, Bakı: Elm və təhsil, 2015, 106.

¹⁷ Əsgərov, *Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr*, 73.

(leksik ekler) çekim eklerine (gramer eklere), bazen ise çekim ekleri yapım eklerine dönüşe biliyor. Bazıları ise geçiş aşamasında, sanki arafta bulunmaktadır.

Bu ekler ne tam anlamıyla yapım, ne de tam anlamıyla çekim ekleri değildir. Örneğin, *yaz-ıl-maq*, *yaz-ış-maq*, *yaz-dır-maq*. Eğer yapım mekanizmasına bakarsak, bunların fiilden fiil yapan ekler olduğunu söyleyebiliriz. Fiilin çatı kategorisini göz önünde bulundurursak, o zaman da bunların çekim eki olduğunu söylememiz gerekmektedir.

Aslında ise, bunlar ne yapım, ne de çekim ekleri değildir. Aşağıdaki örneklere bakalım: *çatmaq və çatdırılmaq, Mən işə vaxtında çatdım. Məktub ünvanına çatdırıldı; qorxmaq və qorxutmaq, Aytən gecə qaranlıqdan qorxur. Səriyyə nənə söylədi ki, uşaqları qorxutmaq olmaz; uçmaq və uçurtmaq, Təyyarə birdən göyə uçdu. Uşaqlar çərpələngi uçurdular.*

Görüldüğü gibi, ilk bakıştan kelime ikilemelerine benzeyen bu sözcükler aynı anlama sahip değiller, onların tamamen farklı anlamları vardır. Örneğin, *çatmaq* və *çatdırılmaq*. Bunlar tamamen farklı anlamlar taşımaktalar. *Çatmaq* – bir kimsenin bir yere varması, *çatdırılmaq*- bir nesnenin birileri tarafından bir yere teslim edilmesi veya *qorxmaq* ve *qorxutmaq* sözleri. *Qorxmaq* - birinin bir şeyden korkması, *qorxutmaq* ise birinin korkmasına neden olmak. Görüldüğü gibi, şekli benzer olan bu sözcükler farklı anlamlar taşımaktadır. Ama söylenen bu fikre hala da şüphe ile bakanlar olabilir.

Söylenen bu fikrin doğruluğunu tam olarak kanıtlamak açısından daha makul bir örnek verelim: *döymək, döyülmək ve döyüşmək. Murad bu gün həyətdə uşaqlardan birini döydü. İki gün əvvəl həmin həyətdə o çox pis şəkildə döyülmüşdü. 2-6 aprel tarixlərində əsgərlərimiz ön cəbhədə mərdliklə döyüşdü.* Görüldüğü gibi bu kelimeler nerdeyse bir birinin tam zıt anlamlarını veya bir biri ile hiçbir ilgisi olmayan farklı anlamlar taşımaktalar. Yani bu kadar fark olduktan sonra, onlara ikilem veya eş anlamlı kelime demek nerdeyse imkânsız. Bunun yanı sıra *döymək, döyülmək, döyüşmək* fiilleri tamamen farklı aktiviteleri, hareketleri ve eylemleri ifade eder. Hiç kimse bu görüşün tersini iddia edemez, çünkü *döymək* (bir çocuğun başkasını), *döyülmək* ve *döyüşmək* (top-tüfəkle savaş yapmak) tamamen farklı anlam alanlarına ait olan kavramlardır.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki, fiilin çatı kategorileri, yani etken çatı, edilgen çatı, dönüşlü çatı, işteş çatı, ettirgen çatı ve fiilimsiler (mastar, sıfat fiil, zarf fiil) ister işlevsel-semantik açıdan, isterse lingvo-psikolojik açıdan biçim olarak çekim ekli olsalar da, anlam bakımından yapım ekli kategorilerdir. Bu kategorilerin mevcut durumu onların leksik-gramer kategori olarak nitelendirmemizi zorunlu kılmaktadır.İstenilen dilde mevcut olan tüm gramer kategorilerin lingvo-psikolojik vahdet teorisi açısından ele alınması ve çözümlenmesi onların ister gerçek işlevsel-anlamsal statüsünü belirleme açısından, isterse de onların öğretimi sürecini daha mantıklı ve anlaşılır şekle sokabilir.Bu söylenenler ele alınan konunun güncelliğini bir daha ispatlamaktadır, yani şimdiye kadar tüm gramer kitaplarında, ayrıca, dile ait olan eserlerde fiilin çatı ekleri veya ulamı, ayrıca mastar, sıfat fiil, zarf fiil ekleri bazen yapım, bazen de çekim eki olarak ele alınmışlardır. Aslında, bunlar çekim ve yapım ekleri arasında geçiş durumunda (arafta) bulunan özel biçimlerdir. Bunlara fiillerde reprezentasyon kategorisi demek daha makuldür.

Kaynaklar

ASLANOV V.İ., *Nekotoriye voprosı qlaqolnoqo upravleniya v pamyatnikax azerbaydjanskoqo yazıka v sravnitelnom osveşenii/perexodniye qlaqolı*, Baku: 1960.

CƏFƏROV S., *Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı*, Bakı: 1960.

CƏFƏROV S., *Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər*, Bakı: Maarif, 1968.

ƏSGƏROV M.B., *Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr*, İkinci nəşr, (AMEA Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqələr”inə əlavə), Bakı: Elm nəşriyyatı, 2003.

ƏSGƏROV M.B., *Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi*, Bakı: Elm və təhsil, 2015.

FAZİLOV E., *İstoriya razvitiya kateqoriya zaloqov uzbekskom yazıke*, Taşkent: V sb. “Voprosı tyurkoloqii”, 1965.

HÜSEYNZADƏ M.H., *Müasir Azərbaycan dili*, Morfologiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Maarif, 1973.

İVANOV S.N., *Oçerki po sintaksisu uzbekskoqo yazıka (forma na -qan i yeqo proizvodniye)*, Leningrad: 1959.

KAZIMOV Q.Ş., *Müasir Azərbaycan dili*, Morfologiya, Bakı: Elm və təhsil, 2010.

QUZEV V.Q., *Oçerki po teorii tyurskoqo slovoizmeneniya: qlaqol: na materiale staroanatoliysko-tyurskoqo yazıka*, Leningrad: İzdatelstvo Leningradskoqo universiteta, 1990.

MAMATOV M.Ş., *K voprosu o kategorii nominalizatsii: (na materiale uzbekskoqo yazıka)*, Sovetskaya Tyurkoloqiya, №5, 1988.

MİRZALİYEV M.M., *Kateqoriya zaloqa v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke i smejniye yavleniya*, Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye učenoy stepeni kandidata filoloqiçeskix nauk, Baku: 1976.

TİDİKOV N.N., *Ob osobennostyax imeni deystviya v altayskom yazıke*, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2, Spring 2007.